

קבר לספרים

בשאגה אל מול פני ההיסטוריה

דוד לביא, צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים", ירושלים: כתר ומרכז מורשת מנחם בגין, 2016.

ההיסטוריה זימנה לעם היהודי כמה וכמה תחנות, שבהן היה עליו לעמוד ולשקול פיוס עם עברו המסוכסך. כך למשל, הצו האינקוויזיטורי שחתם האפיפיור סיקסטוס הרביעי ב־1478 בוטל בצו מלכותי ספרדי רק ב־15 ביולי 1934. בחלוף שלושים שנה נוספות החלו אינטלקטואלים ספרדים, כגון אמאדור דה לוס ריוס לפתוח את הפרק האפל בתולדותיה של ספרד – מה שבסופו של דבר הביא אינטלקטואלים, פוליטיקאים ואנשים שנטלו חלק במהפכת 1868, הקרויה Gloriosa [ספרדית, המפוארת] להתקרב אל העם היהודי ואל הפזורה היהודית הספרדית דוברת הלדינו שישבה הרחק מחופי ספרד, ברחבי אגן הים התיכון. בהדרגה הלכו והתהדקו יחסיה של ספרד לעם היהודי, עד כי ספרד, זו שהקיאה מקרבה את השבט היהודי הספרדי, הציעה לצאצאי המגורשים הגנה, חסות ואזרחות ספרדית. כבר בראשית המאה העשרים הציעה ספרד (בהשראה פורטוגלית) אזרחות לצאצאי המגורשים, ואלה שחפצו בכך יכלו לסור לקונסוליות הספרדיות ב־1913, אחר כך ב־1924, שוב ב־1933 וגם ב־1936, ולבקש לקבל בחזרה את אזרחותם האבודה, את כבודם שנרמס. מעטים עשו זאת; מספרם הכולל לא עלה על כמה אלפים. אלה שאכן פנו לקבל את חסותו של הכתר הספרדי זכו להינצל מידיה של החיה הנאצית הודות לדרכונים ספרדיים. אבל הרוב הדומם – זה שהקשיב לקולו של הממסד הרבני – סירב לשתף פעולה, למחוק את העבר המדמם, ולהתחפף על דלתותיה של קונסוליה ספרדית כדי להתכבד בדרכון הנכסף. ספרו של דוד לביא, צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים", הונח על שולחני לצד החוק הספרדי המאפשר לצאצאי המגורשים הגשת בקשה לאזרחות ספרדית. אלא שבניגוד ללשון החוק הספרדי – היובשני משהו – זה שמציע לעם היהודי התפייסות היסטורית (בחלון זמן מצומצם של שלוש שנים!), ספרו של לביא מראה עד כמה עמידה על עקרונות, שאיבה מן המקורות ההיסטוריים היהודיים, וגיוס המקורות הכתובים נחוצים

לקיומה של חברה בריאה שלא מוכנה לקבל בשוויון נפש פיוס כזה או אחר, ולבטח שלא בחלון זמן קבוע מראש.

הצעות הפיוס של ספרד עם העבר היהודי התקבלו, רובן ככולן, כשצאצאי המגורשים היו חסרי מולדת, מה שאפשר לאינטלקטואלים הספרדים לכנות את היהודים הספרדים "ספרדים ללא מולדת". ואכן, יהודים אלה היו נתונים למרותם של נותני חסות ונעדרו הנהגה דעתנית וחזקה. לא כך היו פני הדברים בעשור הראשון לקיומה של המדינה היהודית, כשבשנת 1952 עלה על סדר היום הציבורי הסכם השילומים שממשלת ישראל עמדה לחתום עם ממשלת גרמניה המערבית. ההסכם נועד להסדיר את הפיצויים הכספיים על הנזק החומרי שנגרם ליהודים בשואה. אולם הפיצוי החומרי לא עניין את מנחם בגין. הוא ראה לנגד עיניו את כבודו הנרמס של העם היהודי – זה שעד לפני מעט יותר מעשור עוד היה כלוא בגטאות, במחנות עבודה ובהמתנה לתור במשרפות של בירקנאו. מנחם בגין כיתר רגליו מעיר לעיר ונשא באוזניו של כל מי שהסכים לשמוע את נאומו התקיפים, חוצבי הלבבות, נגד ההסכם המתגבש, ובעיקר נגד רמיסת כבודו ההיסטורי של העם היהודי. מנחם בגין עשה מה שלא עשה אף מנהיג יהודי שקדם לו, כשעמדה לנגד עיניו האפשרות להתפייס עם טראומת העבר, למשל טראומת האינקוויזיציה והגירוש מספרד.

לפני הדיון בכנסת בנושא השילומים נשא מנחם בגין בכיכר ציון בירושלים, בסמוך למשכן הכנסת הישן, את נאומו המכונן – זה שעומד במרכז עבודתו החשובה ומאירת העיניים של דוד לביא. לכאורה מדובר בנאום, בניסיון של אינטלקטואל ופוליטיקאי להשפיע באמצעות רטוריקה על מהלך היסטורי מתגבש. "הרטוריקה אינה רק 'מילים, מילים, מילים' כפי שאמר המלט. היא יוצרת מציאויות שעלולות להיות הרות גורל. רטוריקה היא הכלי הוורבלי המאפשר קומוניקציה משמעותית במצבים פולמוסיים", כלשונו של יהושע גתי בספרו אמנות הרטוריקה: מיוון העתיקה ועד אובמה (2013, עמ' 23). עיקרה של מלאכת הרטוריקה היא יצירת יחס אוהד מטעמו של הנואם אל הקהל. זהו המפתח לכיבוש לבו של הקהל, והוא משמש אמצעי להעברת מסר. מנחם בגין האמין שלמילים יש כוח אדיר, שבכוחן לכשף ולהביא לשינוי פני המציאות, שתפקידו של הנואם לגייס כל כלי רטורי כדי לשכנע בעמדותיו, ובעיקר כדי לשנות מהלך היסטורי שנראה לו ככבייה לדורות. מנחם

מנהיג מבקש לגייס מיתוסים היסטוריים כדי להביא לשינוי בדעת הקהל. דוד לביא מראה שבגין העמיד עצמו בראש ובראשונה כמנהיג שהוכה והושתק על ידי שליטים. כבן לקורבנות השואה הוא חסר אונים מול הזוועה וביקש ליצור הזדהות עם הנמענים שחשו רגשי אשמה על מות הוריהם וקרוביהם. לביא מסביר כי הדמות המצטיירת מן הנאום היא דמות של נביא זעם – מנהיג שלא מעניק ביטחון לנמעניו כמו הביטחון שמעניק אב לילדיו, אלא מכון אותם לאמת אוניברסלית, אלוהית או כמו־אלוהית. לביא מסביר יפה כי "עמדה זו היא שאפשרה לעולים מקרב ארצות המזרח, לחוש משב רוח אבהי מצד בגין, הנאמן לערכיהם" (עמ' 138). הנה כי כן מצאתי את ההסבר המיוחד ליהס הקירבה הבלתי אמצעי שאבי וחבריו הסלוניקאים חשו כלפי מנחם בגין. בזמנים שבהם למנהיגים יש כותבי נאומים, שעל פי רוב כותבים את הדברים בתבניות רטוריות מוסכמות מראש בין המנהיג (מזמין הנאום) לבין הכותב (בעל הנאום בפועל); בתקופה שבה מתאפיינים דבריהם של מנהיגים ברדידות לשונית, בהיעדר יניקה מן המקורות הספרותיים העשירים של העברית ועל רקע הצורך של מנהיגים להסתתר מאחורי חומה של דוברים, יועצים, אנשי תקשורת וכותבי עמדות ברשתות החברתיות, מתבלטת חשיבותו של הספר שהעמיד דוד לביא. הספר הזה מראה לנו כי בעבר נכתבו נאומיו של מנהיג בידי הנאום עצמו, וכי זה היה צריך להפגין שליטה רטורית מופלאה ושאיבה מן המקורות הטבעיים של הלשון והספרות העברית. ספק אם אפשר היה לבחון את נאומיהם של מנהיגינו באותו אופן שהספר הזה מציע בחינה בנאומי המפורסם של מנחם בגין, לא משום שאין היום בנמצא נאומים משכנעים, אלא דווקא משום שכתובת נאומים קשורה היום לתעשייה לשמה. דבריו של בגין התאפיינו בספונטניות טבעית, ואולי משום כך הם נגעו ללב.

בסופו של דבר הסכם השילומים אושר, אבל דבריו של בגין נותרו כתמרור אזהרה רטורי. תמרור האזהרה הזה ראוי שייקרא, יילמד וינותח לא על רקע ההסכם ההוא בלבד, אלא על רקע דרכה של אומה להתפייסות עם עברה. דוד לביא העמיד ספר מקורי, חשוב ומעניין, ספר הכתוב בעט חכם ובשכל רב.

לאחרונה שבה ועלתה ההצעה הספרדית הישנה להעניק אזרחות לצאצאי המגורשים, וביוני 2015 נתקבל החוק המוכר כחוק 2015/12, שנכנס לתוקף בתחילת אוקטובר 2015. אלא שהפעם התקבל החוק על ידי הציבור היהודי הספרדי בקול דממה דקה, לבטח לא נשמעו קולותיהם של הממסד הרבני שקרא להחרמת הכתר ושל הממשלה הספרדית. רבים, אפוא, צובאים על דלתותיה של שגרירות ספרד, ומקווים להחזיק בידיהם מהר ככל האפשר את הדרכון המיוחל. על רקע הפיוס בין ספרד לישראל והצורך של רבים כל כך לקבל אזרחות ספרדית, מצערת העובדה שלא התערור בחברה שלנו פולמוס אמתי שיבחן את הדברים ויגלה בהם פנים כאלה ואחרות, לא כדי למנוע או לעודד הגשת בקשות לקבלת אזרחות ספרדית, אלא כדי לבחון בחינה אמיצה מסלול ארוך ומפותל של קשרים בין עם לעברו. אולי לשם כך היה נחוץ לנו מנהיג כדוגמת מנחם בגין.

שמואל רפאל

בגין ידע לעשות שימוש ברבדים שונים של הלשון העברית, הפגין ידע מרשים ובלתי אמצעי במקורות הכתובים של העברית, ידע לגייס מילים, ביטויים וחלקי משפט מן המקורות המקראיים, ובעיקר ידע לדבר אל לב העם – אלה שזה מקרוב באו לארץ ושבני משפחותיהם עלו בעשן המשרפות.

בבית גידולי, שהיה ביתם של ניצולי שואה ילידי יוון וניצולי המשרפות, הילכה דמותו של מנחם בגין קסם על כל בני הבית. הרטוריקה שלו, שהייתה מלאת הוד והדר קדמון, דיברה אל הלב היהודי הספרדי של אבי. המנהיג הציוני הזה חיבר את אבי אל העבר המפואר שלו בסלוניקי הדתית – עיר שבה נודע מקום של כבוד למילה הכתובה ומקורותיה המקראיים. על רקע האווירה של הרחוב הישראלי המחולק, הרחוב הישראלי שהציע חלופות רטוריות מודרניות זרות ומנוכרות למי שגדל ב"אווירה יהודית אחרת", אני זוכר היטב את דיבורו הנרגש של אבי המנוח, חיים רפאל, שהיה חוזר ואומר כי "רק מנחם בגין מבין אותנו, רק הוא יודע מה באמת אנחנו סבלנו, מאיזה עולם באנו". לדבריו של אבי הייתה כנראה משמעות כפולה. לא רק שמנחם בגין "לחם" את מלחמתם של כלל ניצולי השואה שהגיעו לארץ ודאג להחזיר להם את מה שהם ראו ככבוד אבוד, אלא שהוא ידע לפרוט על נימי הלב של המזרחיים בישראל, ותוך כך הוא גם פרט על נימי הלב של ניצולי השואה מקרב יהודי יוון, אלה שקוטלגו על ידי החברה הישראלית בת הזמן ההוא כ"קבוצה מזרחית". לנוכח בידודם של ניצולי השואה מיוון ומן הפזורות הבלקניות ועל רקע הניכור שהם חשו, מכיוון שהשואה נתפסה כ"נרטיב יהודי אשכנזי", קל להבין מדוע חשו אבי וחבריו הסלוניקאים קירבה מיוחדת ורחשו כבוד למי שהם ראו כ"מנהיג אמיץ במיוחד". לימים הוזמן אבי המנוח יחד עם קבוצה של אנשי האצ"ל לשעבר לחגוג למנחם בגין יום הולדת 69. מסיבת יום ההולדת נערכה בשלהי יולי 1982. אבי הצטייד באקורדיון שלו כדי לנגן ולשיר למנהיג הנערץ עליו שירי לדינו ושירי ארץ ישראל, וכך נמזגו שירים וניגוני ספרד יחד עם שירים וניגוני המחתרת.

ספרו של דוד לביא הוא ספר חשוב, לא רק משום שהוא מעמיד במרכז את "נאום השילומים", אלא גם משום שהוא חושף את ססעיה הראשונים של החברה בישראל – ססעים שבמידה מרובה לא התאחו עד עצם היום הזה. לא מן הנמנע שמנחם בגין עצמו ביקש, באמצעות נאומו, לקרב בין חלקים בחברה הישראלית שכבר אז נראתה לו מורכבת ומפולגת. בגין האמין שהגשר הרטורי יוכל לאחות את חלקי העם ולגשר על התהום שכבר אז נפערה ברחוב הישראלי. ביד אמן משרטט דוד לביא את מה שהוא מכנה "תת ההכרה" של החברה הישראלית, על ססעיה ונתקיה. לדבריו, "בגין, שאבחן את הנתק התת־קרקעי שיצרה ההגמוניה הציונית בשפה ובתודעה, הצליח ליצור גשר תודעתי בין עבר להווה. הוא עשה זאת תוך שימוש בלתי מהונס בשפה התורנית – פעולה שנתפשה על ידי נאמני התודעה היהודית הרבנית המקורית (מזרחיים וגם אשכנזים דתיים מסורתיים) כנאמנות למקור היהודי" (עמ' 14).

זהו מחקר סמנטי מקיף הבוחן לעומק את המושגים הדתיים שמנחם בגין שילב ב"נאום השילומים". באמצעות 57 דוגמאות מוכיח דוד לביא את התזה המרכזית של הספר – החיבור שבין אידאולוגיה לדת וכיצד

האם המידע חלקי ומניפולטיבי בניסיון להוביל אותי למסקנות הרצויות למוסר? אילו פרטים חסרים לי להשלמת הסיפור? מה אפשר להסיק מהעובדה שהם לא נכללו במידע שנמסר לי? מה בידיעה עלול "להפיל" אותי אם היא תתפרסם כפי שנמסרה לי? האם די לציין שהדברים נאמרו או שחינוי לבחון עד כמה הם קרובים למציאות? האם ייתכן שנתתי משקל גדול מדי לאינטואיציות, לרשמים ולתחושות בטן? (עמ' 23-29).

באשר לספקות שחשים בהקשר למקורות המידע, מצטטים הכותבים את אמירתו של חוקר התקשורת ליאון סגל, כי חדשות אינן מה שהתרחש, אלא מה שמישהו אמר שהתרחש או עומד להתרחש (עמ' 35). סגל גם דימה את הכתב לצלם, ואת מקור המידע לתאורן, המטיל אור רק על חלק מהמציאות ולעתים מעדיף להתויר חלקים אחרים בין הצללים, באופן שמונע מהצלם לקלוט אותם. אחת הסכנות בתחום זה היא הנטייה של רבים מכתבי החדשות להסתמך על מקורות קבועים, אשר אמינותם הוכחה לאורך זמן, לפחות בעיני הכתבים. אולם מחברי הספר מדגישים דווקא את החסרונות של תלות מתמשכת באותם מקורות: העיתונאי תלוי בנקודת המבט של המקורות הללו, ובמקביל הוא מאבד נגישות למידע ממקורות אחרים ולנקודות מבט שונות ומגוונות בתחום הסיקור.

במיון המקורות שבהם נעזרים עיתונאים בוחרים מחברי הספר להציג ארבע קטגוריות: מקורות בכירים, מומחים, דוברים ואנשי יחסי ציבור, ו"אנשים רגילים". ל"מקורות בכירים" יש מעמד חשוב בעיניו של העיתונאי, והוא תמיד ישמח לשמוע מפי שר על מה שנאמר בישיבת הממשלה או להתעדכן היישר מפי מנכ"ל משרד התקשורת על רפורמות בערוצי השידור. לא פחות מכך נהנים הכתב ועורכו להתגאות בבכירותם של מקורותיו, והדבר ניכר במעמד המועדף ל"בכירים" בייחוס המידע. בתדירות גבוהה משתמשים כתבים במונחים "פקיד בכיר", "שר בכיר" או בניסוח סתום יותר "גורם בכיר". תווית כזאת מעניקה אמינות ויוקרה למקור המידע, ודרכו, בצדק או שלא בצדק, למידע שהם מפרסמים.

מתי נזכה לקרוא ידיעה שמקורה מיוחס ל"שר זוטרי", ל"פקיד זוטרי" או ל"קצין זוטרי"? את השאלה הזאת אפשר להציג למחברי הספר, שכן קטגוריה משמעותית נעדרת מיון המקורות שלהם: מקורות המועסקים במוסדות ממשלתיים, מוניציפליים, צבאיים או עסקיים, אך אינם "בכירים" אלא ממוקמים בשלבים שונים של המדרג התעסוקתי, מאנשי דרג הביניים ועד לזוטרים. נתח לא מבוטל מהמידע שזורם לעיתונאים המסקרים מוסדות אלה מגיע מאנשים אלה, אך הם זוכים בפרק המקורות רק לאזכור אגבי (עמ' 40). כיוון שהם חלק בלתי נפרד מן המעיין הנובע של מידע לתקשורת, ובכלל זה הדלפות – מסירת מידע לעיתונאי על ידי מי שלא הוסמך לכך – ראוי היה להקדיש להם קטגוריה נפרדת.

בקטגוריה של אנשי יחסי הציבור כמקורות מידע מצטטים המחברים את חוקר התקשורת דניאל בורסטיין שהגדיר את המידע המגיע מיחצ"נים כ"מעין אמת" (quasi truth), "לא אמת ולא שקר אלא נוסחה המאפשרת להם [בעת ובעונה אחת] לחמוק משניהם" (עמ' 42). או בלשון אחרת: יכולתם של יחצ"נים להלך על חבל דק בין האמת לשקר, מבלי ליפול לאחד הצדדים. בקטגוריית יחסי הציבור מוטמע בספר הדיון בסוגיית הייחוס למקורות. בעניין זה נדרשים עיתונאים בישראל לגלות ספקנות רבה ביחס לנורמות הנהוגות אצלנו, שעיקרן היעדר הקפדה, וליתר דיוק ולזול תהומי, בעיקרון של ייחוס למקור. בניגוד לכללים הנהוגים

להטיל אור על הצללים

צבי רייך ויגאל גודלר, **הספקן בחדר החדשות: כלים לסיקור עיתונאי במציאות מתעתעת**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד, 2016, 94 עמ'.

בפרקטיקה העיתונאית המודרנית שמור מקום מרכזי לשש שאלות המיועדות לסייע לכתבים ולעורכים לזהות את העובדות הבסיסיות הנדרשות בדיווח החדשותי: מי, מה, מתי, מדוע, מקום וכיצד. בספרם **הספקן בחדר החדשות** מבקשים פרופ' צבי רייך ויגאל גודלר לצרף לקומץ שאלות בסיסיות אלה עוד קרוב למאתיים שאלות נוספות. אלה אמורות לשפר את המיומנויות המקצועיות של עיתונאים, או בלשון כותרת המשנה של הספר: להעניק לכתבים ולעורכים "כלים לסיקור עיתונאי במציאות מתעתעת".

"ספקנות היא מאז ומתמיד סימן ההיכר של עיתונאות", קבע העיתונאי האמריקני ג'ון הוהנברג, חתן פרס פוליצר, בספרו **העיתונאי המקצועי**.¹ רייך וגודלר נטלו על עצמם משימה מורכבת: להגדיר ולתאר היכן וכיצד אמורים עיתונאים לגלות ספקות במהלך עבודתם. גישה ספקנית מדודה, הם כותבים, מסוגלת לתת מענה לבעיות רבות שעמן מתמודדים עיתונאים בעידן שבו האתגר להבין את ההתרחשויות ולדווח עליהן באופן מקצועי ומדויק נעשה מורכב יותר, בין היתר בשל לחצים גוברים ונחשולים גואים של ספינים (סחרירים).

הספקן בחדר החדשות מאזכר מחקרים רבים מתחום התקשורת ומדיסציפלינות אחרות, אך ייעודו איננו בהעמקת הידע התאורטי. הוא נועד לשמש מדריך ניווט בדרכים הפתלתלות של איסוף המידע, בחינתו, אימותו, כתיבתו ועריכתו. הגישה התכליתית הזאת באה לביטוי בסגנון הכתיבה, בהיקפו המתומצת של הספר – 94 עמודים – ובשילוב מספר רב של שאלות ממוקדות, אשר ראוי שיתעוררו במוחות העיתונאים במהלך העבודה.

רייך וגודלר זיהו ארבעה גזרות שבהן יש חשיבות לספקנות: המידע, מקורות המידע, הנתונים והמחקרים ובכלל הקשור לשיטות העבודה העיתונאיות. לכל אחד מתחומים אלה מוקדש פרק, שבו הם מתארים ומנתחים את המוקשים האורבים לעיתונאים ואחר כך את הדרכים לפרקם.

להמחשת הספקות ביחס למידע משווים הכותבים את העבודה העיתונאית למשחק הילדים "חברו את הנקודות", שבו יש לשרטט את הקווים שיחברו נקודות המסומנות בדף זו לזו כדי להגיע לתמונה המסתתרת בו. כמו במשחק זה גם התמונה העיתונאית היא לרוב כללית וסכמטית. הנקודות מייצגות את העובדות הגולמיות שיש בידי העיתונאי, והקווים הם שמעבדים אותן לסיפור ומעניקים להן משמעות. אלא שבעבודה העיתונאית החיבור בין הנקודות מורכב וסבוך בהרבה מהמשחק: הנקודות אינן ממוספרות, לפעמים המקורות מספקים לא רק נקודות אלא גם כמה מהקווים, אשר מייצגים פרשנויות, יחסים סיבתיים או כרונולוגיים, רכיבים דרמטיים ועוד. זאת ועוד: ייתכן שחלק מהנקודות חסרות, וכמו במצבי חיים אחרים לא פעם העיתונאי "איננו יודע מה שאינו יודע" והוא מגשש באפלה בניסיון להרכיב את התמונה שתוגש לצרכני התקשורת.

בין השאלות שמוצע לעיתונאים לבדוק בהקשר זה: מדוע המידע מגיע כעת? האם העיתוי קשור לידיעות אחרות שהתפרסמו לאחרונה?

הפרק הרביעי מוקדש לספקות כלפי שיטות העבודה העיתונאיות. כאן הם מבקשים לחדד את מודעות העיתונאי לפרקטיקות הנהוגות בעולם התקשורת, שחשוב וראוי לשקול מפעם לפעם את דרך השפעתן על עבודת הכתבים והעורכים, שבהן בולטת "החשיבה הקבוצתית". הספר ממליץ לעיתונאי לשאול את עצמו מדי פעם: "עד כמה אני חייל על לוח המשחקים של ארגון החדשות שבו אני עובד, מנהלי או מקורותי?" או: "כשנפלת טעות בידיעה שלי, האם אני מעודד את פרסום התיקון או עושה הכול כדי לבלום אותו?". לעורך מומלץ להציג לעצמו שאלות כגון: "האם הכתבים מקבלים ממני תמיכה להתמקד לא רק בסיקור נקודתי ואנקדוטלי אלא גם בדפוסים מתמשכים ובמגמות?".

הקריאה בהספקן בחדר החדשות תעמיק ללא ספק את ההבנה בקרב עיתונאים, ותיקים וצעירים כאחד, שעבודתם איננה רק ריצה חפוזה מאירוע לאירוע, מידיעה לידיעה. החשיפה לשאלות הרבות, כמו גם לגישות ולתפיסות המוצגות בספר, תחדד את מודעותם המקצועית ותגביר את יכולתם לקיים חשיבה רפלקטיבית על שגרת עבודתם. אם יקפידו עיתונאים לעיין בספר הזה יותר משהם מדפדפים בתקנון האתיקה של מועצת העיתונות, תשופר העבודה העיתונאית. הספר נמצא בהישג יד: המכון הישראלי לדמוקרטיה פתח את הספר לקריאה חופשית ברשת באתר המכון (הכתובת: <https://goo.gl/cGcETM>). רפי מן

הערות

1 J. Hohenberg, *The Professional Journalist*, Fort Worth, TX 1983, p. 5

לידת חקר דעת הקהל בישראל

גבי וימן, **הספור החלוצי של חקר דעת הקהל בישראל: המכון למחקר חברתי שימושי 1947-1997**, תל-אביב: צבעונים הוצאה לאור, 2015, 410 עמ'.

ספרו של גבי וימן, **הספור החלוצי של חקר דעת הקהל בישראל: המכון למחקר חברתי שימושי 1947-1997**, מוקדש למפעלו החלוצי של פרופ' לואי גוטמן, חוקר דעת קהל מוכשר, שעזב משרה מבטיחה באוניברסיטת קורנל ועלה לארץ עם רעייתו ב-1947, ערב פרוץ מלחמת העצמאות. גוטמן גייס צוות חוקרים ששימש בסיס להקמת המכון למחקר חברתי שימושי, והעמיד את שירותיו תחילה לרשות ארגון ה"הגנה", ואחר הקמת המדינה לרשות צה"ל ומשרדי הממשלה השונים. סיפור לידתו והתפתחותו של המכון למחקר חברתי שימושי, וניתוח מבחר מתוך 1,300 סקרי דעת הקהל שיוזם לאורך חמישים שנות קיום המכון (1947-1997) עומד במרכז ספרו רחב ההיקף של גבי וימן. וימן מציג את סיפור לידתו, צמיחתו, פעילותו, שקיעתו ולידתו מחדש של מכון המחקר החשוב ביותר שקם בישראל לחקר דעת הקהל המקומית. הספר נדפס על נייר משובח וכולל מאות אילוסטרציות, רישומים, טבלאות, קטעי עיתונות, קטעים מפרסומי המכון, טבלאות וגרפים ששולבו בטקסט שכתב וימן בעזרת צוות עוזרי מחקר ושנערך באופן מקצועי בידי לאה צבעוני.

המושג "דעת קהל", העומד במרכזו של הספר, זכה לפרשנויות שונות ומגוונות. מהמאה השמונה-עשרה קיים ויכוח כפול על המושג. סוג אחד של דיון התעורר סביב טבעה, איכותה ומעמדה של דעת הקהל.

בסוכנויות ידיעות בין-לאומיות ועיתונים מרכזיים בעולם, ובראשם הניו יורק טיימס, בכל סוגי המדיה בישראל מתפרסמות מדי יום ידיעות רבות שאין בהן אפילו שמץ ייחוס למידע. אולי מתוך רשלנות ואולי כדי לחזק את הדימוי של "הכתב היודע הכול".

קטגוריה נוספת מוקדשת לספקנות הנדרשת בכל הקשור למומחים בתחומי המדעים המדויקים, מדעי הטבע, החברה ורפואה אשר בהם מסתייעת העיתונות לעתים קרובות. "המאמץ להגיע אל המומחים האמתיים מחייב ניפוי מתמיד של הכאילו-מומחים, אשר בונים את המוניטין שלהם בנחישות ובמניפולטיביות ומומחיותם היא ידוענות יותר משהיא הבנה של ממש", כותבים רייך וגודלר.

אשר ל"אנשים רגילים", הכותבים מדגישים כי המידע שמוסר אדם "מן השורה" אינו בהכרח מפוקפק, בדיוק כפי שהמידע שמוסר מקור בכיר אינו בהכרח מהימן. עדות לערכו הרב של מידע מפי "אנשים רגילים", נטולי הילת הסמכות של מקורות בכירים, מספקת כבר עשרות שנים כרמלה מנשה, הכתבת לענייני צבא של קול ישראל. מנשה לא רק הרחיבה את תחום הסיקור מפעילות צבאית, אמצעי לחימה וסוגיות אסטרטגיות לבחינת פעילותו של הצבא כארגון אנושי – רמת הטיפול הפרטי באזרח במדים, התמודדות בנגע ההטרדות המיניות ועוד – אלא גם העשירה את מגוון המקורות. היא עשתה זאת על ידי שימוש נרחב במידע שמגיע ממקורות בלתי רשמיים, בעיקר מבני משפחות חיילים, כמו גם מחיילים פשוטים שפשטו את מדיהם ומחברים בהתארגנויות וולונטריות. בכך הגיע לסיומו העידן של הסתמכות היתר, הכמעט בלעדית, של הכתבים הצבאיים על מקורות מידע רשמיים, בעיקר הקצונה הבכירה של צה"ל.

בין השאלות המומלצות לעיתונאי בהקשר למקורות המידע, מכל סוג שהוא: האם וכיצד אני יכול לבדוק את אמינות המידע שמוסר לי המקור? מה המקור מנסה להשיג בידיעה הזו? איזו תועלת הוא עומד להפיק מפרסומו? מי ייפגע מהפרסום? האם המקור מעורר בי אינטואיטיבית אמון או חוסר אמון? האם אין נימוקים חזקים יותר שמצדיקים התייחסות אחרת שלי אליו? האם האנונימיות של המקור באמת הכרחית בידיעה הזאת? האם בחסות האנונימיות מנעתי ממנו לכל הפחות להטיל רפש בצד שלישי? ובאשר ליחצ"נות: האם אחרי מחיקת הסופרלטיבים, ההטיות הפיאור העצמי והאינטרסים, באמת הצלחתי לנטרל את הממד היחצ"ני של הידיעה?

הפרק השלישי, העוסק בספקנות כלפי נתונים ומחקרים, מבקש לחדד את יכולתו הביקורתית של העיתונאי להתמודד עם ממצאי מחקרים, ובהם סקרים, המגיעים אליו לפרסום. המחברים מזכירים שגם בלי להפוך למומחים ברמה אקדמית בטכניקות המחקר ובתכנון, יכולים עיתונאים לא לתת אמון עיוור במכוני מחקר ידועים, לא להסתנוור מהילת הסמכותיות שהדיוטות מייחסים לנתונים, לתרשימים צבעוניים ולהערות שוליים מרובות (עמ' 46). הכותבים מדגישים, בין היתר, את הצורך בערנות רבה למגבלותיהם של מחקרים, לאפשרויות של מניפולציות וכן לצורך להסביר לקוראים את משמעות הממצאים (עמ' 48). בפרק זה יש גם התייחסות לנושא האקטואלי של סקרי דעת קהל וליכולתם לשקף במדויק את הלכי הרוח. על העיתונאים לבחון מי הייתה אוכלוסיית הסקר ואם לא הודרו ממנה חלקים משמעותיים מהחברה הישראלית, דוגמת ערבים וחרדים, שיעור המשיבים "לא יודע" או "אין לי דעה" אופן ניסוח השאלות ודרך ההצגה והחישוב של התשובות (עמ' 50).

אמין לאיתורה ולמדידתה של דעת קהל. הוא טען שהסקרים מבוססים על הנחות שגויות ואין סיבה להאמין שהשאלות הנשאלות מעניינות את הקהל הנשאל ושיש לו בכלל דעה עליהן. לפיכך ראה בורדייה בסקרים הליך אנטי-דמוקרטי המשרת את מזמיני הסקר ולא את האינטרס הציבורי. לטענתו הסקרים הפכו לאמצעי מניפולציה בידי גורמים בעלי עוצמה ולאמצעי בידורי בתקשורת. הפונקציה של הסקר היא להעניק לגיטימציה למדיניות ולחזק את יחסי הכוח העומדים מאחוריה. מידת הראיות והקונקריות של דעת קהל נמצאת בידי המדיה ומכונני דעת קהל. לפיכך המושג "דעת קהל" מחובר לטוב ולרע למנגנוני הכוח הפוליטיים, ומכאן מסקנתו שדעת קהל אינה אלא "סימולקרה", מוצר מלאכותי, צירוף אריתמטי פרשני של דעות יחידניות, מעין ממוצע הדעות ולפיכך בפועל דעת קהל אינה קיימת.⁴

מדבריו של בורדייה עולה שאלת משמעות הקמתו והפעלתו של המכון למחקר חברתי שימושי שהקים לואי גוטמן בסוף 1947 בישראל. האם עסק מכוננו של גוטמן בדעת קהל קונקרטי שאותה הוא עזר לחשוף ושאת קולה, את נקודת מבטה, את טרונותיה ואת המלצותיה העביר לידיעת מקבלי ההחלטות בישראל, וככזה תרם לחיזוקה של הדמוקרטיה הישראלית? או שמדובר בדעת קהל פיקטיבית, בהמצאה שזכתה ללגיטימציה אקדמית והועמדה לרשותו של הממשל הישראלי שעשה בה שימוש מניפולטיבי במצבי מלחמה ושלום?

גבי וימן איננו מתעלם משאלה זו. כבר בפרק השלישי בספר הוא מצטט את התזה של בורדייה (עמ' 237) וקובע ששיתוף הפעולה ההדוק בין מכון המחקר של גוטמן לממשלת ישראל אכן מעלה שאלות: מי קבע את סדר היום המחקרי? מי הזמין את המחקרים וקבע את הנושאים שיש לחקור? מי ניסח את שאלות המחקר? האם תוצאות המחקרים הובאו לידיעת המזמינים והציבור? ואיך השתמשו בהם, אם בכלל? וימן נשען על מחקרה של דנה בלאנדר,⁵ וקובע שהממשלה ומשרדה היו המזמין והמממן המרכזי של הסקרים. הם אלה שהפנו לציבור באמצעות המכון שאלות על עמדתו ביחס למדיניות קליטה ועלייה, כלכלה, חוץ, ביטחון, מפלגה או יחסו לפקידות הממשלתית. הנשאלים ראו במכון ובסקוריו את נציגי הממשלה. אולם לואי גוטמן טען שהמכון שמר על אוטונומיה מבחינת תכנון המחקרים וביצועם. הממשלה, לדבריו, הייתה רק לקוח ששילם את החשבון ואילו אנשי המכון ניסחו את שאלות המחקר, תכננו את מהלכו וניתחו את תוצאותיו. השפעת הסקרים עצמה לא ברורה. הם נשלחו למזמין, אולם זה לעתים לא התייחס אליהם והם העלו אבק במחסנים. עם זאת, ממצאי הסקרים פורסמו בתקשורת וזכו להבלטה רבה. לפיכך סבל המכון מפיצול אישיות: מצד אחד הוא פעל בחסות הממשלה ומצד אחר הוא היה מכון מחקר מקצועי, עובדה שחידדה את הפונקציות השונות והמנוגדות של דעת קהל כערוץ של השתתפות אזרחית וכמכשיר לשליטה חברתית. שאלת זהות כפולה זו של המכון באה לידי ביטוי הן ברובד הפונקציונלי הגלוי של עבודות המכון, כמי שאמור לבדוק שאלה ספציפיות, הן ברמה הסטרוקטורלית העמוקה, שם שימש הסקר ככלי ליצירת אינטגרציה. ברמה העומק הסטרוקטורלית השתתף הסקר ביצירת דימוי כוזב של דעת קהל. דנה בלאנדר בדקה את הסקרים בדקה ביקורתית ובחנה את ההשפעה הערכית הסמויה על טכניקות המשאלים ועל הקטגוריזציה של התשובות. למעשה לא הייתה הבחנה בין יוצאי אירופה לעדות המזרח, אלא בין אירופים ללא-אירופים, ורק האירופים חולקו לפי מדינות מוצאם. גם בתחום הדגימה ניכרה מגמה להדיר את בני עדות המזרח שהגיעו לאחר 1948

מחד גיסא היא הוצגה כדעתו של ההמון הנבער, כאוסף של אמונות טפלות, קביעות בלתי מבוססות המערבות מציאות ודמיון וטבולות במטען כבד של רגשות, תחושות ויצרים. דעת קהל זו דומה בערכה לשמועה המאופיינת בחוסר יציבות והחשופה למניפולציות מתמידות של בעלי עניין. אבל באמצע המאה הופיעה תפיסה מנוגדת של דעת קהל. זו הוגדרה כנחלתה של אליטה משכילה. הפילוסוף הגרמני יורגן הברמאס מיקם דעת קהל זו במרחב ציבורי בורגני והגדיר אותה כדעה תבונית של ציבור משכיל תופס עצמו כריבון בעל זכויות טבעיות. דעת קהל מתפקדת כמעין טריבונל שתפקידו להעריך ולשפוט את פעילות הממשל. העיתונות החופשית אמורה למלא בדעת קהל תפקיד כפול: לספק לקהל בעל הדעה מידע אמין על המתרחש במרחב הפוליטי והכלכלי, ומנגד לשמש פלטפורמה המבטאת את קולה הריבוני של דעת קהל באוזני הממשל.¹ סוג נוסף של עימות בשאלת מהותה של דעת קהל מתקשר לשאלה אם דעת קהל היא מציאות קונקרטית או הפשטה ואולי גם המצאה, פיקציה בשירות בעלי עניין. הברמאס ראה בדעת קהל תופעה קונקרטית, אוסף של אנשים בשר ודם הממוקמים במרחב הציבורי ומביעים את דעתם באספות פרטיות, בבתי קפה או באמצעות תקשורת כתובה. לעומת זאת ההיסטוריון האמריקני, קית מייקל בייקר, סבר שתופעת דעת קהל כפי שהתגבשה מאמצע המאה השמונה-עשרה היא סוג של הפשטה, של המצאה שגורמי ממשל יוצרים במידה רבה יש מאין כדי לתת לגיטימציה לפעילותם הפוליטית. בייקר חשב שדעת קהל מחליפה את מקומה של הלגיטימציה הדתית ויוצרת סוג של לגיטימציה חילונית המשרתת את המדינה הבורגנית-דמוקרטית שקמה בעקבות המהפכה הצרפתית.² אבל בחינת עמדתם של מוסדות בעלי כוח פוליטי וכלכלי מגלה שהם רואים בדעת קהל הן תופעה קונקרטית והן הפשטה, הן סוג של תגובה יצרית-רגשית של הציבור הרחב למתרחש, והן ביטוי רציונלי ריבוני. כך בתקופת הטרור בצרפת של המהפכה הצרפתית תפס הממשל את דעת קהל כתופעה קונקרטית והפעיל סוכני משטרה כדי לדווח לו על התבטאויות הציבור הרחב במרחב הציבורי, ברחוב ובבית הקפה, בשוק ובמקומות העבודה. גורמי ממשל אלה השתמשו במידע שאספו על דעת קהל כאמצעי הגנה לשימור כוחם וכבסיס לעיצוב מדיניות תעמולתית. אולם כאשר מדיניות תעמולתית זו הופעלה היא התייחסה לדעת קהל כישות מופשטת, כתופעה רטורית וכפיקציה המשמשת כמקור לגיטימציה לפעילותו של השלטון המהפכני.³

בתחילת המאה העשרים הפכה דעת קהל מחדש לתופעה קונקרטית, הפעם במרחב האוניברסיטאי האמריקני, כאשר חוקרים בתחומי מדעי החברה טענו שדעת קהל היא תופעה אמפירית, ברת תצפית ומדידה וכוללת את ההמון הנבער השופט רגשית את העולם ואת האליטה המשכילה הבוחנת ומבינה את סביבתה בכלים תבוניים-רציונליים. לואי גוטמן חונך על ברכי אסכולה זו, שנעזרה בכלים מתמטיים וסטטיסטיים כדי לבנות מתודה כמותית קפדנית וזהירה למדידת דפוסי התייחסות ותגובה של קהל. חקר דעת קהל הסטטיסטי הופעל בידי בעלי אינטרסים מסחריים-שיווקיים, תקשורתיים ופוליטיים, אבל הוצג בציבור כמשרת את המערכת הדמוקרטית מכיוון שהוא נותן פתחון פה להמון השקט ומביא את דברו לאוזני מקבלי ההחלטות.

אבל הטענה שדעת קהל היא הפשטה והמצאה לצרכים מניפולטיביים לא נעלמה. ב-1972 כתב הסוציולוג הצרפתי, פייר בורדייה, במאמר שנשא את הכותרת "דעת קהל אינה קיימת", שהסקרים אינם אמצעי

שהופיעו בפרסומי המכון ונועדו להקל על ציבור הקוראים לעכל את החומר המחקרי.

בפרקים הבאים ממשיך וימן לספר את סיפור התפתחותו של המכון במקביל לצמיחתה של מדינת ישראל. המכון חויל והוכפף לאגף כוח אדם במטכ"ל ועיקר עבודתו התרכזה בחקר המורל בצה"ל. תרומה חשובה ליחידתו של גוטמן הייתה הבאת קולו של הפרט לאוזני הקולקטיב. בחוברת שעסקה ברוח הצבא הוקדש מקום לבנייה של גאווה יחידה באמצעות שיווק ופרסום, ניהול שיחות משוב עם החיילים, עיצוב אמונה בהכרח המלחמה כדרך להכנה לקרב ומתן אינפורמציה כדרך להעלאת המורל. וימן טוען שגוטמן השתמש במונחים שהקדימו את זמנם. כבר אז זיהו גוטמן ואנשיו שאלות מפתח המלוות את צה"ל עד היום, כמו הנחלת האתוס הצבאי למגויסים, זיהוי מצוקת הפרט בארגון הצבאי והגדרת תפקיד הפסיכולוג הצבאי, ועוד... וימן סבור שסך הכול תרם גוטמן לצבא לא רק בעריכת סקרים, אלא גם בייסוד הפסיכולוגיה הצבאית בישראל. הוא יזם מחקרים ראשונים בתחום זה ואף הציע כלים למלחמה פסיכולוגית.

בספטמבר 1949 הועבר המכון מצה"ל למשרד הביטחון. גוטמן השתחרר מהצבא והמשיך לנהל אותו לצדו של פרופ' אוריאל פואה, סוציולוג יהודי איטלקי ששימש מנהל אקדמי של המכון עד 1955. בעקבות המעבר למשרד הביטחון חזר המכון לירושלים. המכון נקרא "מכון לחקר דעת קהל" ואחד ממחקריו הראשונים היה סקר על השפעת הסכמי שביתת הנשק שנחתמו ברודוס. למכון הוקם חבר נאמנים שכלל בין היתר את טדי קולק ורוברטו בקי הסטטיסטיקאי, לצד נציגים של משרדי ממשלה שונים. המכון הגדיר בין תחומי ההתמחות שלו את העיסוק בפירון העבודה, יעילות המוסדות, יחסי העבודה, השפעת ההסברה, פרסום ותעמולה, בניית מבחנים ובדיקתם, סקר דעת קהל, מחקר שוק ומחקר בעיות חברתיות. המכון שם לו למטרה לתכנן ולבצע עבודות בתחום הפסיכולוגיה החברתית והסוציולוגיה, ולספק מחקרים בנושא למשרדי הממשלה ולמוסדות ציבור, אבל גם למוסדות פרטיים, לייצג לגופים ציבוריים ופרטיים בנושאים אלה ולשתף פעולה עם גופים בין-לאומיים במטרה לתרום להעלאתה של רמת המחקר. אחד המחקרים הראשונים של המכון בחן אם יש להחזיר את הפליטים הערבים מיד או אחרי המלחמה, את כולם או חלק מהם. סקר מסוג זה דרש העזה וחזון. תוצאת הסקר לא הפתיעה. 73 אחוז התנגדו לחזרת הפליטים ו-27 אחוז נטו להרשות להם לחזור. על פי הסקר ארץ המוצא היא שהשפיעה. בקרב יוצאי גרמניה כ-45 אחוז הסכימו להחזרת הפליטים, ובקרב יוצאי תימן התנגדו מאה אחוז מהם להחזרת הפליטים.

אבל למרות ההצלחות המובהקות של המכון להציג באופן מושכל ומדויק הלכי רוח ועמדות של הציבור בארץ, המשיך המכון לסבול מחוסר יציבות כלכלית. בפרק החמישי מצטט וימן את גרשון אגרון, עורך ג'רוזלם פוסט, שהגדיר את המכון "ילד עזוב". וימן מספר על המאמצים הסיזיפיים של גוטמן לקיים את המכון בתחילת שנות החמישים לנוכח פקידים ממשלתיים קצרי ראות המנסים לקצץ בתקציבו ללא הרף. כדי להמשיך ולהתקיים מחפש גוטמן עזרה בחו"ל ולא אחת הוא מואשם על ידי גורמים פוליטיים שהמכון משרת אינטרסים זרים. החלק השני של הספר כולל ארבעה פרקים. הוא ממשיך ובוחן את התפתחות המכון בין אמצע שנות החמישים לאמצע שנות השבעים, תקופה שתיזכר בתולדות המכון כתקופת השיא בפעילותו. בפרק השישי

ואת ערביי ישראל. כך אפשר למצוא במחקר שעסק בהסתגלות העולים לארץ 1,092 מזרחים שלא כונו מזרחים, ו-773 אשכנזים שלא כונו אשכנזים.

כך אפוא מוצג המכון למחקר חברתי שימושי כמבטא יחס כפול ומנוגד לדעת הקהל. מחד גיסא הוא שימש כלי חשוב בידי המדינה הישראלית הצעירה, ולכן אין פלא שסיפורו הוא סיפורה של מדינת ישראל. המכון נולד בזמן המאבק והמתרות, התגבש ליחידת שירות של ה"הגנה", היה ליחידה צבאית עם הקמתו של צה"ל, יצא למעברות ולמחנות העולים עם בוא גלי העלייה ועמד לשירות המדינה שהשתמשה בדעת הקהל כסוג של הפשטה ליצירת לגיטימציה למהלכה ולשיפור טכניקות השליטה התקשורתית שלה. מאידך גיסא עבודתו המדעית המדויקת והקפדנית של גוטמן ועובדיו לא יכלה להתעלם מקיומו של ציבור שיש לו קול, מאויים וחלומות. במידה רבה הצליח הקורפוס העצום שיצר צוות המכון בעשרות שנות קיומו להקים לתחייה את דעת הקהל כמציאות קונקרטית לא מצוורת, שכן המכון ליווה מקרוב את הציבור הישראלי ותיעד את מאווייו ומצוקותיו, את דעותיו וחלומותיו. האופי הדואלי הזה של דעת הקהל כפי שמשקף במחקריו של המכון למחקר חברתי שימושי, מלווה את ספרו של וימן לכל אורכו.

הספר מונה 21 פרקים המאורגנים בשישה חלקים, והחלק השביעי מציג ביבליוגרפיה מקיפה של כל סקרי המכון בחמישים שנות קיומו. הפרקים בנויים ברובם בצורה דיאכרונית-היסטורית ובהם משולבים פרקים תמטיים. החלק הראשון של הספר מונה חמישה פרקים הבוחנים את פעילותו של המכון מעלייתו של לואי גוטמן לארץ בסוף 1947 ועד סוף יולי 1955, עת החליטה הממשלה להכיר במכון למחקר חברתי שימושי כגוף עצמאי וכמוסד ציבורי ללא מטרת רווח. גישתו של וימן שונה מזו של היסטוריון מצוי. אין הוא מתחיל בשרטוט דמותו של גוטמן, עיצובו כאדם וכחוקר, פעילותו בארצות הברית והסיבות לעלייתו לארץ. מידע זה מוצג רק לקראת סופו של הספר, בפרק 19. נראה שהמחבר כסוציולוג העדיף להעמיד במרכז לא את גוטמן האינדיבידואלי, אלא את פרי יצירתו, המכון למחקר חברתי שימושי ולעקוב אחר התגבשותו כמכון מחקר מדעי מוביל ומשפיע. אולם למרות זאת נוכחת דמותו של לואי גוטמן כמעט בכל עמוד בספר, שכן האיש ומכונו חד הם.

מחבר הספר מוביל את הקורא בתחנות התפתחות המכון ובחיייו של מנהלו. הוא מספר בפרק הראשון כיצד הקים גוטמן יחידת מתנדבים שעסקה בחקר דעת קהל מטעם מחלקת ההסברה של ה"הגנה", כיצד בנה סקרים שבדקו בעיות מורל ביחידות הלוחמות במהלך מלחמת העצמאות, ופיתח ידע פסיכוטכני שאפשר מיון חיילים לתפקידי לוחמה. בספטמבר 1948 הפכה היחידה ממחלקה מקומית ירושלמית ליחידה צבאית ארצית שהמשיכה לבחון בעיקר את בעיית המורל בצה"ל, ובמקביל הפיצה חוברות הדרכה לחישול המורל, כמו החוברת שעסקה בשאלת הפחד בקרב. כבר בפרק הראשון ניכרת מגמה שמאפיינת את הספר כולו. הוא מאויר בעושר יוצא דופן. אולם אין מדובר כאן באלמנטים המוסיפים ממד אסטטי לספר, אלא באוסף עצום של מאות רבות של מסמכים התומכים ומרחיבים את הכתוב. אוסף זה כולל צילומים של חוברות הדרכה וידיעונים, צילומי מכתבים ששלח או קיבל גוטמן בשם המכון, קטעי עיתונות המסקרים את עבודת המכון ושפע של צילומים של אנשי המכון ושל נושאים ואירועים שאותם סיקר המכון במחקריו הרבים ולצדם גם רישומים רבים, חלקם קומיים,

יחסי יהודים-ערבים, יחסי ישראל-ארצות הברית, מדיניות חוץ, ערביי ישראל, עלייה, מצב רוח לאומי, שירות בצה"ל, עתיד השטחים, שבויים ונעדרים, תהליך השלום ותקשורת (עמ' 167-168).

בעשר השנים הראשונות לקיום הסקר השוטף נערכו למעלה מ-100,000 ראיונות בבתי מרואיינים. ביקור הנשיא המצרי סאדאת בארץ ב-1977 הוא דוגמה מאלפת לפוטנציאל הסקר השוטף. הסקר חשף עד כמה השפיע הביקור על שינוי עמדות, תוך השוואה בין העמדות לפני הביקור ואחריו. ההשוואה מראה שחל שינוי גדול בהערכת סיכויי השלום. עד ביקור סאדאת היה שיעור המאמינים בשלום בין ארבעים לשישים אחוז, במהלך הביקור עלה מספר המאמינים לשמונים אחוז, והמשיך לעלות לאחר הביקור לתשעים אחוז (עמ' 169-171). נושא אחר שנבדק הוא המהפך הפוליטי ב-1977. הסקר השוטף הסביר את הסיבות לשינוי ואת השלכותיו. לאחר המהפך הודיע גוטמן, על בסיס 150 סקרים שנערכו בעשר שנים שקדמו למהפך, שבהם נבדקו כ-100,000 מרואיינים, שהשינוי אינו זמני אלא ארוך. הוא הדגיש שהסקר השוטף אפשר לחשוף שהירידה בשביעות הרצון של הציבור מהממשלה לא הייתה בנושאי חוץ וביטחון, למרות מלחמת יום הכיפורים, אלא בנושאים חברתיים וכלכליים.

בפרקים הבאים ממשיך וימן ומציג את פעילות המכון במלחמת יום הכיפורים, שבה איבד המכון שלושה מעובדיו. במהלך המלחמה נערכו 12 סקרים שבדקו בין היתר את מורל הציבור, את היחס לערבים, את הכוונות האזרחית, את מצב קניות המצרכים במלחמה, שירותים אזרחיים סדירים, את צורכי הציבור בתקשורת (סקרי בוק על פי בקשת רשות השידור), ועוד. בעזרת נתוני הסקר השוטף נבדקו נושאים אלה בהשוואה למלחמת ששת הימים. בשנות השבעים החל המכון לבצע סדרת סקרים עם המכון לקומוניקציה שעסקו בתרבות הפנאי. פעילות מחקרית זו נמשכה עשרים שנה, עד 1990. וימן מגדיר את סדרת המחקרים הללו כאחד מיהלומי הכתר בפעילותם של המכון למחקר חברתי שימושי והמכון לקומוניקציה. סדרה זו הניחה את היסוד למחקר מעקב ממושך אחר נוהגי הפנאי של הישראלים ותרמה תרומה מדעית חשובה למסורת מחקר חדשנית מתפתחת של שימושים וסיפוקים של קהלי תקשורת המונים.

אחד הנושאים המרכזיים שחקרו כץ וצוותו היה בדיקת החשיפה לתקשורת ברוח אסכולת השימושים והסיפוקים, המניחה שליחידים ולקבוצות יש מערכות של צרכים וערכים ובכוחם לרתום את אמצעי התקשורת ואת תוכניהם לשירותם של צרכים אלה. הגישה לא עוסקת בתוכני התקשורת אלא בוחנת את תרומתה לסיפוק צרכים וערכים אלה של צרכן התקשורת. הקהל נתפס כאקטיבי ולא כפסיבי. וימן מציין שצוות שני המכונים, בראשות אליהוא כץ, ערך את אחד המחקרים הראשונים מסוגו בעולם ברוח גישה זו. המחקר התבסס על כ-1,500 ראיונות והמרואיינים נשאלו אילו צרכים הם מפנים לאמצעי התקשורת ובאיזו מידה אמצעי התקשורת עונים על צרכים אלה. זהו המחקר הראשון מסוגו בעולם שבו נעשה מיפוי שיטתי של צורכי קהלים המופנים אל אמצעי התקשורת. המחקר שימש מודל לחיקוי למאות מחקרים שפורסמו בנושא בעולם. כעבור עשרים שנה, ב-1990, נערכו מחקר זה והשוואה ביניהם שאפשרה להצביע על שינויים משמעותיים בצריכת תקשורת המונים בישראל.

החלק השלישי של הספר בודק בראיית מכלול, בפרספקטיבה של עשרות שנים, את תרומתו של המכון למחקר החברתי שימושי לקהילה

מדווח וימן על גידול משמעותי בהיקף הזמנת מחקרים וסקרים על ידי משרדי הממשלה השונים בסוף שנות החמישים ובתחילת שנות השישים. אף שהממשלה הכירה במכון ב-1955 כמוסד ציבורי ללא מטרות רווח, המכון המשיך לסבול מבעיות כלכליות. ביוזמן גוטמן הוקם בארצות הברית גוף ציבורי ("הוועדה האמריקנית למחקר חברתי בישראל"), שמנה דמויות בכירות בעולם האקדמי, המשפטי ואף הצבאי האמריקני. הגוף גייס כספים עבור המכון ועזר לו להשיג הזמנות מגופים בארצות הברית. אבל עיקר ההזמנות בשנות החמישים והשישים באו ממשרדי ממשלה וגופים ציבוריים ישראלים. באותה תקופה עבר המכון למעון חדש ומרווח יחסית ברח' ווינגטון בירושלים, ובמקביל פרסם בולטיינים שדיווחו על עבודת המחקר במכון.

בתחילת שנות השישים התרחב הקשר בין המכון למשרדי הממשלה ומצבו הכלכלי השתפר. לטענת וימן ממשלת ישראל כמעט לא עשתה צעד ללא ליווי המכון. משרד האוצר לא התחיל חיסכון ללא מחקר וכך גם משרד העבודה. המכון ערך לא רק מחקרי שוק והעריך עיסוקים והדרת עובדים, אלא הקדיש חלק מזמנו למחקרים תאורטיים רבים. אולם הממשל לא תמיד היה קשוב לתוצאות הסקרים ואף ניסה לעתים להצניע אותם. בתחילת שנות החמישים, למשל, הכין המכון מחקר שבדק את נושא השיכונים וגילה שלא נלמדו לקחים מניסיון העבר. משרד העבודה בראשות גולדה מאיר התנגד להפצת הדו"ח ומאה עותקים נעלמו (עמ' 156-158).

באמצע שנות השישים התרחבה פעילות המכון בעקבות הקמת המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית, בראשות פרופ' אליהוא כץ. ערב מלחמת ששת הימים התהדק מאוד הקשר בין ראשי שני המכונים, שקיימו שיתוף פעולה פורה, ובין משרד ההסברה בראשות ישראל גלילי. המשרד הזמין סקר מקיף בנושא בדיקת צורכי הציבור בשעת משבר. בקשת הממשלה לביצוע הסקר נשלחה ארבעה ימים לפני פרוץ המלחמה. בפעולת בוק הוכן שאלון ובו יותר ממאה שאלות ונערכו ניסויים מוקדמים. ביום ראשון, 4 ביוני 1967, החלו כ-400 מרואיינים בביצוע הראיונות בירושלים, בתל-אביב, בחיפה ובבאר שבע בניהולם של גוטמן, כץ ועוזי פלד, סגנו של גוטמן. הממשלה הייתה מודאגת מאוד ממורל הציבור, והטרדה מן השאלה אם הציבור מסוגל לעמוד במלחמה גדולה חדשה ואיך יעמדו המילואים והעורף. המכונים ביצעו בחודש יוני 1967 שלושה סקרים ובעקבות הצלחתם הסכימה הממשלה לממן מחקר רציף-מתמשך לאורך שנים ארוכות. עד אז ביצע המכון למחקר חברתי שימושי סקרים חד פעמיים בנושאים רחבי היקף. המחקר נמשך בממוצע כחצי שנה עד פרסום הדו"ח על הממצאים. בשנת 1968 הוחלט על מתכונת של ביצוע סקר קבוע שנקרא "הסקר השוטף", ובו יבדקו המכון למחקר חברתי שימושי בשיתוף עם המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית נושאים חשובים בעקבות וברציפות. כמו כן ייתוספו שאלות נוספות לפי צורכי המזמינים. הסקר השוטף בדק מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בריכוזים עירוניים גדולים. מדי שבועיים נערכו כ-500 ראיונות בבתי המרואיינים עם מראיין מטעם המכון. בהצעת המכון שהופיעה בידיעון מס' 15 מתוארים יתרונותיה של בדיקה של אינדיקטורים חברתיים קבועים לצד שאלות המשתנות לפי צורכי השעה, כנגד סקר חד-פעמי. בין הנושאים שבדק הסקר השוטף מאז הפעלתו: אלימות, אנטישמיות, בחירות, יחסי דתיים-חילוניים, אמון הציבור בממשלה, הבעיה הפלסטינית, הסכמי השלום, הדמוקרטיה בישראל, התנחלויות, זכויות אזרח, טרור ואינתיפאדה,

השאלות בסקר מתייחסות לתוכן מסוים ואם התוכן יוצר סולם שלפיו ניתן לדרג את הנחקרים; ואת "תורת השטחות", מיפוי מערכת רבת משתנים המשמשת לתכנון המחקר ולניתוח ממצאיו. תורת השטחות פותחה במכון ומאות מחקרים השתמשו בה.

אבל למרות תרומתו התאורטית והיישומית המרכזית של המכון, נותרו היחסים בין המכון לאוניברסיטה העברית קרירים, בלשון המעטה. פרק 13 עוסק ביחסים המורכבים והקשים בין שני המוסדות. בין המכון לאוניברסיטה היה שיתוף פעולה מחקרי בראשית דרכו של המכון, אולם אף על פי שגוטמן היה איש אקדמיה מוכר ומוערך מאוניברסיטה אמריקנית חשובה הוא לא שולב באוניברסיטה העברית, שהתנגדה גם לשילוב מכונו במסגרתה. אחת הסיבות המרכזיות, לדברי וימן, הייתה יריבות אישית בין מקימו של החוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית, שמואל נח אייזנשטיין, ובין לואי גוטמן. אף שהחוג לסוציולוגיה הצטייר כאכסניה מתאימה לגוטמן, מנע זאת אייזנשטיין בטענה שמחקר שימושי אינו אקדמי דיו... המצב השתנה עם הצטרפותו של אליהוא כץ לאוניברסיטה באמצע שנות השישים. בין המכון לקומוניקציה למכון של גוטמן נוצר שיתוף פעולה מידי שהניב תוצאות מחקר מפוארות והוליד גם סמינר מחקר משותף שנערך בימי שישי במשך עשרים שנה. אולם גם בשיאו של המחקר המשותף היו באוניברסיטה העברית מי שדרשו לבדוק מדוע המכון לקומוניקציה מספק למכון של גוטמן שירותי מחשוב על חשבון האוניברסיטה. גם לאחר פטירתו של גוטמן ב-1987 ומינויו של כץ כמנהל המכון, המשיכה האוניברסיטה להתנגד לשילוב המכון. אי שילובו של גוטמן ושל המכון למחקר חברתי שימושי היא פרשה מבישה ואות קין לאוניברסיטה העברית, הן בגלל תרומתו האקדמית החשובה של המכון ומייסודו, הן בגלל העובדה שרבים מתלמידיו וחוקריו של גוטמן הפכו דמויות אקדמיות מובילות בארץ ובעולם.

המכון של גוטמן הפך לבעל מוניטין מדעי עולמי כבר בתחילת שנות החמישים. פרק 14 בספר סוקר את הרשימה המפוארת של אורחיו, רובם חוקרים אמריקנים, סוציולוגים, סטטיסטיקאים, חוקרי תקשורת, פסיכולוגים חברתיים, ואת תכניות המחקר המשותפות שניהל המכון עם מוסדות יוקרתיים ברחבי העולם. הפרק מדגיש גם את הגיוון הרב של גופים בחו"ל שהזמינו מחקרים במכון הירושלמי, החל בקרן המדע הלאומית האמריקנית ועד רדיו קול אמריקה, שבועון שיים ועד חברת פולקסווגן.

למרות העובדה שלואי גוטמן מוצג כדמות המכוננת והמובילה של המכון למחקר חברתי שימושי, מצא וימן לנכון להקדיש לו פרק נפרד וגם הוא ממוקם לקראת סוף הספר, בפרק 19. הפרק סוקר את קורות חייו של גוטמן, ואת תרומתו כחוקר וכמורה לצד סדרת קטעי זיכרונות שהעלו חבריו ושותפיו לעבודה. השורה התחתונה מסוכמת על ידי וימן בשלוש מילים: "תובעני, ביקורתי, גאוני". הפרק מאכזב במידת מה. אפשר היה לצפות לניתוח רחב ומעמיק יותר של אישיותו של גוטמן, של המוטיבציות שהניעו אותו, של יחסיו הקרובים עם ידידים ועם אויבים, שאיפותיו וחלומותיו, ואפילו של תפיסותיו הפוליטיות. על כל אלה עובר הפרק בתיקה.

לואי גוטמן נפטר ממחלה ממארת באוקטובר 1987, בעת ששהה בשבתון במינסוטה. שני הפרקים האחרונים בספר מרכיבים את חלקו השישי של הספר ועוסקים במכון למחקר חברתי שימושי ללא גוטמן, או ליתר דיוק הם עוסקים בתהליך שקיעתו האיטית של המכון, סגירתו

המדעית. הפרק העשירי מצביע על תרומתו של המכון מאז 1948 לחקר סוגיות חברתיות במערכת הישראלית, החל בסקרים שנערכו ב-1949 בנושא שאלת שוויון זכויות הנשים ושאלת גיוס הנשים לצבא וסקר על שאלת עונש המוות בישראל, דרך סדרת סקרים בשנות השישים על יחס הציבור לביורוקרטיה, וכלה בסקרים על הקמת הטלוויזיה הישראלית ועל הקרנת הסדרה **שואה** בטלוויזיה ב-1978.

אולם החל באמצע שנות השבעים מצא עצמו המכון נאלץ להתמודד יותר ויותר עם מכוני סקרים פרטיים שצצו כפטריית אחר הגשם. פרק 11 עוסק בתחרות קשה זו. וימן מציין שהיה זה מאבק קשה שגבה מחיר גבוה מהמכון. המתחרים הביאו את תחום הסקרים למצב פרוץ, חסר אתיקה ונטול קודים מקצועיים. מכוני הסקרים שקמו ונעלמו, בעיקר לפני בחירות, הקשו על המכון לשרוד והוא נאלץ לשלם מחיר כבד על ההקפדה, על המקצועיות ועל המדעיות שאפיינה אותו עד יומו האחרון. בידיעון מ-17 ביולי 1968 תקף המכון בחריפות את מכוני הסקרים החדשים והעריך שאין הם שווים את הכסף שמשלמים להם. כדי להתמודד עם המצב יצר גוטמן קריטריונים להערכת מחקר חברתי אמפירי הבנויים על 16 פרמטרים (עמ' 233-234). מול תעשייה מוטה של סקרים ומשאלים, מקצתם חובבניים ושרלטניים, ניסה גוטמן להציב חומות של הגנה מקצועית, שכן הוא היה ער לקיומם של אינטרסים ולחצים בשילוב שבין מחקר ובין גוף מסחרי. אבל המאבק בתעשיית הסקרים המהירים השטחיים והזולים לא צלח, בין היתר בשל הליטות התקשורת לפרסם את תוצאותיהם. השילוב של תקשורת רעבה לכל סקר ומכוני סקרים מסחריים חסרי יומרה מדעית הגביר את מצוקת המכון. וימן טוען שהמפנה ביחס העיתונות המודרנית לסקרים בכלל ולסקרי בחירות בפרט החל ב-1970, עם צמיחת ז'נר עיתונאי חדש, "העיתונות המדויקת", שהרבתה לדווח ולנתח תוצאות סקרים ואף יזמה ומימנה סקרים. העניין הגובר של העיתונות בסקרים כפריט חדשותי הביא לשינוי ההסדרים בין מערכות העיתונים למכוני מחקר לסיקור דעת קהל. בעבר קנו עיתונים זכויות לפרסום תוצאות מחקר ממכון שערך את הסקר ביוזמתו; עתה החלו העיתונים ליזום ולהזמין סקרים מיוחדים ובלעדיים. כך יצרו העיתונאים פסבדו אירועים או אירועי מדיה, מצב שהביא לכך שהערכת העיתונאי קבעה את התוכן ואת האופי של הסקר. כך היו תוצאות הסקר חדשות שהעיתונאי מיהר לדווח עליהן. הייתה לכך השפעה גם על סיקור מערכת בחירות ותוצאותיה. קרי, תוצאות הסקרים לפני בחירות שפורסמו בעיתונים השפיעו על דפוסי ההצבעה של הבוחר. מכאן ניסיון הפוליטיקאים להפעיל לחץ ליפות ולעוות את ממצאי הסקרים. הלחץ הופעל הן על הסוקרים הן על העיתונאים. למעשה מאשים וימן הן את מכוני הסקרים המסחריים שעשו עבודה מרושלת ולא אתית הן את העיתונות רודפת הסנסציות ביצירת מצב שהביא לכך שיותר ויותר אנשים החלו לטעון שדעת הקהל היא פיקציה שנעשה בא שימוש מניפולטיבי על ידי גורמים בעלי עניין. מול שטחיות ושקריות מכוני הסקרים הפרטיים, שהצדיקו את טענתו של הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה כאילו דעת הקהל אינה קיימת, המשיך המכון בהנהלת לואי גוטמן לשמור על סטנדרטים של עבודה מדעית שהתנהלה באטיות ובזירות. פעילות זו לא רק תרמה תרומה משמעותית למחקר המדעי בכלל. וימן מקדיש את פרק 12 להצגת עיקר תרומתם של גוטמן וצוותו לעולם המדע. הוא מזכיר את "סולם גוטמן", כלי סטטיסטי שפיתח גוטמן במסגרת פעילותו בצבא האמריקני במלחמת העולם השנייה כדי לענות על השאלה אם כל

- Keith Michael Baker, "Defining the Public Sphere in 18th Century France", in: *ibid.*, pp. 181-211
- 2
3
4
5
- כבר במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה הפעיל הממשל המלוכני בצרפת מנגנון בילוש לאיתור שיח חתרני. ראו A. Farge, *Dire et mal dire: L'opinion public au 18e siècle*, Paris: Seuil, 1992. על הפיקוח על דעת הקהל בתקופת הטרור, ראו P. Caron, *Paris, pendent la Terreur*, Paris: Picard, 1910.
- Pierre Bourdieu, "L'opinion publique n'existe pas", in *idem*, *Questions de Sociologie*, Paris, Minuit, 1984, pp. 222-235. מהדורה עברית של הספר יצאה לאור בהוצאת רסלינג, 2005.
- דנה בלאנדר, "בנין אומה מנקודת מבטה של דעת הקהל", *סוציולוגיה ישראלית*, 1 (2004), עמ' 9-37.

געגועים לעולם ש(אולי) היה

חיים שיבי, **המקצוע שנתפש ברשת: מאחורי הקלעים של תעשיית התקשורת**. תל-אביב, Contento de Semrik, 2015, 373 עמ'.

עיתונאים רבים נוהגים להעלות על הכתב זיכרונות מימי העשייה העיתונאית שלהם לאחר פרישתם, לעת זקנתם.¹ נוסטלגיה אישית עשויה להיות מרתקת לא רק למי שמתרפק על עברו, אלא גם למי שהיה שותף עמו בחוויות העבר, כמו גם למי שמתעניין בדברי ימי של תקופה מסוימת, שהעיתונאי היה אחד מאלה שתיעדו אותה. בספרו של חיים שיבי יש שלושה רבדים – אישי, מקצועי ופוליטי – התופשים שני עולמות: המקצועי והפוליטי. ברובד האישי זיכרונותיו חובקים עשרות שנות פעילות עיתונאית – ככתב בכנסת, ככתב פוליטי, כשליח עיתונו (ידיעות אחרונות) בווינגטון וכן כעורך המקומון הירושלמי. ברובד המקצועי הוא מציג תמונות, לא תמיד מוכרות, של העשייה העיתונאית, שיש בה מטענים גדולים וכבדים של יחסים אישיים, יריבויות ותחרויות, תפיסות מקצועיות מנוגדות וכן בעייתיות איתת. זהו ניסיון להציג עולם שהיה ונעלם, ואולי, בעצם, גם לא היה מעולם. ברובד השלישי מאפשר שיבי הצצה לעולם הפוליטיקה, שעמו ומולו עבד במשך עשרות שנות בתפקידיו העיתונאיים השונים. שיבי הוא עיתונאי דיסקרטי, שעל פי עדותו־שלו סלד מרכילות ולא נמנה עם קהילת העיתונאים המתחככים בפוליטיקאים. על כן הסיפורים על העולם הפוליטי – וליתר דיוק על "מאחורי הקלעים" של העשייה הפוליטית, שאלה נתוודע בעיקר בשנים הרבות ששימש ככתב פרלמנטרי – אינם אלא מעין מתאבן. ברוב המקרים הוא מסתפק בהכללות וברמזים ורק במקרים ספורים הוא חושף זהויות ונוקב בשמות, ובכך מותיר את הקורא סקרן ורעב ל"מנה העיקרית". עם זאת, בעיקר בזכות הכתיבה הקולחת הוא מאפשר לקורא שאינו בקי בעולמות הפוליטיקה לקרוא וללמוד על היחסים בין העיתונאים למקורותיהם ועל הדרכים והשיטות שבהן מתנהל ריקוד הטנגו בין הצדדים. דרכים אלה כוללות, בין השאר, "נסיונות לסלק עיתונאי מעבודתו ומתחום הסיקור שלו, מפני שלא שיחק את המשחק של תן וקח [...] מפני שקיבל טפח של חשיפה ומידע בלעדי, אך לא שילם בתמורה בהימנעות מחשיפת צדדים שהאיש הפוליטי לא היה מעוניין בחשיפתם" (עמ' 51).

אחד המסמכים הפוליטיים המרתקים ששיבי חושף הוא מכתב ששלח אברהם שריר – שהיה שר משפטים, פרש ממפלגת הליכוד,

ב-1997 ופתיחתו מחדש כמרכז גוטמן לסקרים תחת כנפיו של המכון הישראלי לדמוקרטיה. הסיבות לסגירת המכון היו רבות. גוטמן היה מנהל וחוקר במשרה מלאה וידע להעמיד לצדו אנשי מנהל מוכשרים, כמו עוזי פלד, שעזרו לו במלאכתו. לאחר פטירתו נכנס אליהוא כץ לתפקיד מנהל המכון, אבל כץ לא היה איש מנהל ונוסף על כך לא היה מנהל במשרה מלאה מכיוון ששהה חלק מהזמן באוניברסיטאות בחו"ל וכשהיה בארץ נאלץ לחלק זמנו בין המכון לבין האוניברסיטה העברית. אבל באותם שנים שבין 1987 ל-1997 היה המכון זקוק למנהל במשרה מלאה בשל התחרות הקשה לנוכח התפתחות שוק הסקרים המקומי. אנשי המכון התקשו להתמודד עם תעשיית הסקרים המהירה, השטחית והזולה. הם המשיכו לייצר מחקרי דעת קהל מעמיקים, מדויקים ושיטתיים בלא להביא בחשבון חישובי עלות ותחרות. במשך שנים נהנה המכון ממעין מונופול, שכן רוב הגופים הציבוריים והממשלתיים פנו קודם כול אליו. אבל ב-1992 יצא חוק המכרזים שחייב משרדי ממשלה וכל מוסד ממשלי, מקומי או דתי להתקשר בחוזה רק על בסיס מכרז. מכון גוטמן לא עמד בתחרות עם מכוני דעת קהל שעבדו במהירות ובשטחיות וסיפקו שירות זה במחיר נמוך יחסית, וראשו נאלצו לסגור את המכון ב-1997.

אבל לסיפור שמספר גבי וימן בפרק האחרון, פרק 21, יש "הפי אנד". לאחר חיפושים ובתיורו של פרופ' אשר אריאן, הסכימו ראשי המכון הישראלי לדמוקרטיה לקנות ממשפחתו של גוטמן את ארכיון המכון ולשלב בין כתליו את המוסד הוותיק. המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא פוליטי ולא מפלגתי הממוקם בקו התפר שבין הפוליטיקה לאקדמיה. המוסד שהוקם ב-1991 עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במנהל ציבורי, במוסדות הדמוקרטיה ובתשתיות הערכיות, ומטרתו המרכזית חיזוק מוסדות הדמוקרטיה בישראל. וימן מספר שמפגש בין אליהוא כץ לבין אשר אריאן, ששימש כעמית מחקר בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה, הביא להחלטת המכון לקנות את ארכיון גוטמן ממשפחתו ולשלב בו את המכון למחקר חברתי שימושי בשמו החדש, "מרכז גוטמן לסקרים". אבל מרכז גוטמן נדרש למצוא בעצמו את המימון.

מאז צירופו למכון הישראלי לדמוקרטיה עורך מרכז גוטמן מדי שנה את סקר הדמוקרטיה שהוא מדד לדעת הקהל על איכותה של הדמוקרטיה הישראלית ותפקודה משלושה היבטים מרכזיים: היבט המוסדי, היבט הזכויות והיבט היציבות והלכידות. אנשי המכון הישראלי לדמוקרטיה רואים במרכז גוטמן את הבסיס לפעולותיהם מפני שהוא נותן להם את המתודולוגיה ואת המצע הראשון להבנת החברה הישראלית. עד שילוב מרכז גוטמן הייתה שיטת העבודה אצלם נקודתית ועתה, באמצעות הדו"ח השנתי, הם עובדים ברצף ומנסים להשפיע לא רק על משרד ממשלתי זה או אחר, אלא על השיח הציבורי בישראל בכלל. כך אפוא, אחרי כמעט שבעים שנות פעילות עדיין יכולים מנהלי המוסד שהקים לוואי גוטמן לקבוע שהוא ממשיך לשמש כשחקן אקטיבי ומשפיע במרחב הציבורי הישראלי.

עוזי אלידע

הערות

- 1 J. Habermas, "Further Reflections on the Public Sphere", in: C. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press, 1991, pp. 421-461

רעה חולה אחרת היא שחיקת האתיקה העיתונאית, כאשר "העמימות הפכה נורמטיבית", לדוגמה, בכל הקשור לטשטוש הגבולות בין יחסי ציבור לבין עיתונאות. הוא כותב בעניין זה: "עיתונאים לא הגישו תלונות אלה נגד אלה. הם נרתעו מביעור חמץ בביתם שלהם, מחשש שייראו כמי שגוזלים את פרנסתם של אחרים, שיצטיירו כדון קישוטים מיושנים, שייקלעו למערכת יחסים אישית עכורה עם נשוא התלונה, או שיתוארו על-ידי חבריהם כתמימים. ובכלל, מי רוצה להתווכח עם ההצלחה. עיתונאי פלוני גרף כמה מאות אלפי שקלים בקמפיין פרסומי, למה לקנא ולקלקל לו? חיה ותן לחיות" (עמ' 108).

שיבי משרטט תמונה עצובה של גורלם של עיתונאים ותיקים, שכן בעיתונות, כמו בקולנוע, "אתה לא מקבל את התפקידים שקיבלת בגיל צעיר ולפעמים אתה לא מקבל תפקידים כלל" (עמ' 151), ומכאן המסקנה ברורה: עיתונאות היא מקצוע לצעירים. האם גורלם של הוותיקים משמש תמרור אזהרה לצעירים המתדפקים דלתות העיתונות? לשיבי תשובה ברורה: לא, שכן "על כל עיתונאי מפורסם ממתנים בתור עשרות", שאותם הוא מכנה צעירים ו"תותחים רעבים" (עמ' 123).

קיצורו של דבר: "המקצוע שנתפש ברשת" הוא מסמך מתוק-חמוץ, המביא סיפורים, חוויות וזיכרונות מעולמו של עיתונאי ותיק לשעבר, בצד תיאורים, שמקצתם מכמירי לב, על הנעשה מאחורי הקלעים של הזוהר-של-התקשורת ועל גורלם של רבים מאלה שביקשו לקשור את חייהם המקצועיים עם עולם העיתונות.

יחיאל לימור

הערות

- 1 דוגמאות אחדות לספרי זכרונות של עיתונאים: א' קיסרי (1975). זכרונות ליום מחר, תל-אביב: עם עובד; מ' בן-זאב, (1982). בשולי העתונות הלאומית. תל-אביב: לאור; י' קוטלר (1984). לא לפרסום. תל-אביב: שור; צ' ישראלי (1988). אדוני היושבי-ראש: כנסת במשבר. ירושלים: כרמל; ד' מרגלית (1997). ראיתי אותם. תל-אביב: זמורה-ביתן; י' אליצור (2002). משחרית עד מעריב: פרקי חיים בעתונות. תל-אביב: תעודה.

הקים מפלגה עצמאית ואז שב לליכוד – אל ראש הממשלה, יצחק שמיר, ובו תחינה לפעול להחזרתו לשולחן הממשלה. המכתב הזה מלמד על מקצת מהמלכים הפוליטיים המתנהלים מאחורי הקלעים של מינויים בכירים בשירות הממשלתי והציבורי. כך נכתב בו: "אתה עצמך אמרת לי שלא היה שר נאמן ממני לך ולליכוד. כך זה קרה כאשר ביקשת ממני לא למנות את השופט אור לבית המשפט העליון, לא למנות את גברת בייניש לפרקליטות המדינה, לפעול למען שחרור אסירי המחתרת [...] עשיתי זאת במחיר כבד מאוד שהתקשורת גבתה ממני בהתקפות פרועות ובלתי פוסקות" (עמ' 72). את המכתב הזה למרות תוכנו המסעיר, לא פרסם שיבי בזמן אמת, ולמרבה הצער הוא גם לא מסביר עתה מדוע "החלטתי אז שלא לפרסמו".

עיקרו של הספר מוקדש לעולם העיתונות והעיתונאות, ובעיקר לחוויותיו של שיבי בעולם זה. לדעתו, "פרסום, דוברות ויחסי ציבור, כל אלה הם מקצועות של מריחת מייק-אפ", ואילו "עיתונות, תחקירנות וכתיבה מגזינית טובה עושים את ההפך: סילוק המסכות ושבריתן, קילוף שכבות ונגיעה בגרעין הקשה" (עמ' 35). וזהו רק אחד מביטויי ההתרפקות של שיבי על העיתונות ועל "נשמת המקצוע" (עמ' 321). כותרת הספר, "המקצוע שנתפש ברשת", מלמדת יותר מכול על תוכנו. מעבר לסיפורים על העשייה העיתונאית, על יחסים בין פוליטיקאים לבין עיתונאים ועל התככים בעולם העיתונות, זהו בראש ובראשונה ספר קינות על העיתונות המודפסת ועל העיתונאות ש"נתפשו ברשת", הלוא היא רשת האינטרנט, והן נאלצות להתמודד עם מציאות חדשה ועצובה. המציאות הזאת כוללת, בין השאר, תופעות כמו עיסוק של עיתונאים במיתוג עצמי, הנורמה הרווחת החדשה של "דלת מסתובבת" בין עיתונאות לבין יחסי ציבור, חוזים אישיים דרקוניים, שחיקת שכר העיתונאים או התרחבות תופעת החלטורות (אם כהשלמה לשכר הנמוך ואם כסלילת נתיב לעיסוק הבא אחרי הפרישה, הרצונית או הכפויה, מהעיתונות). שחיקת השכר, וממילא גם השחיקה במעמדו של העיתונאי, מתוארת בדרך מעוררת צמרמורת: "לא אחת מצאתי כי עיתונאים המתארים בכתבות קורעות לב את מצבן הקשה של עובדות מפעל שפוטרו, או של פועלי קשי יום שתנאי עבודתם הורעו, מוצאים את עצמם במצב שאינו שונה מזה ולעתים אף גרוע יותר" (עמ' 130).